

MICHAEL TH. GREVEN

Mannheim Károly és a demokrácia problémája a „tömegtársadalom korszakában”

Mannheim Károly helye és hatása a társadalomtudományok történetében a „tudásszociológia” vázlatával kapcsolódik össze. Az a tézise, hogy minden társadalmi tudat „léthez kötött”, valamint a „szabodon lebegő értelmiség” eredetileg Alfred Webertől átvett formulája ma a társadalomtudományi félműveltség toposzai közé tartoznak. De főművének, az *Ideológia és utópiának* nyilvánvaló politikai és kordiagnosztikai intenciói és összefüggései, amelyek 1933-ig az első recepció idején még jelentős szerepet játszottak, ma már kiesnek a Mannheim Károlyt a szociológia klasszikusává stílizáló képből.¹

Egy olyan politikai közíró esetében, aki a kortárs tudományos és filozófiai vitákban való briliáns részvétele ellenére sohasem hagyott kétséget intervencióinak gyakorlati politikai jellegét és írásainak értékelő és polemikus élettől, pályájának ilyen utóélete meglepőnek mondható. Távol állt attól, hogy „tudásszociológiájával” csupán mérőben akadémiai választ keressen a huszadik század elejének ismeretelméleti válságára. Ellenkezőleg, azt sui generis politikai tudományként² vázolta föl, azaz nem mint objektivitásra törő tudományt a mai „political science” értelmében, hanem mint a kor válságára adott *politikai választ a társadalmi aktorok specifikus csoportja számára*. Közelebbről nézve az sem bizonyul valódi sajátosságnak, hogy ezt a választ mint „tudományost” próbálta megadni, ezáltal az általános érvényesség igényével. A „tudásszociológia” nemcsak tudományelméleti módszer tehát, hanem egyben politikai program is, amely egy meghatározott társadalmi csoport, nevezetesen a „szabodon lebegő értelmiség” vezetési igényével kapcsolódik össze.

Mannheim nem túl terjedelmes, és részben igen redundáns életművének áttekintő újraolvasása során feltűnik csaknem valamennyi írásának túlnyomóan programadó jellege és igénye. A szociológiailag legjobb és méltán dicsért konzervativizmus-tanulmányát (1964: 408 skk.) leszámítva³ Mannheim sokkal inkább propagálja a tudásszociológiát, mintsem műveli.⁴

MIBEN ÁLL A „VÁLSÁG”?

Mint csaknem minden kortársa, Mannheim is az európai szellem és a nyugati modern világ alapvető válságával indokolja a maga új kezdeményezését. Meglehetősen, a szociológiai elméletek új kiindulópontjai korántsem csak válságdiagnózisokból és válságtapasztalatokból nőhetnek ki. A diagnózis módja azonban mindig fontos előzetes döntéseket tartalmaz, amelyek a későbbi elméletek manifeszt elemeiben már nem jelennek meg kifejezetten. Mannheimnél a válság történetileg a „tudás közösségének” elvesztésében, aktuálisan pedig a demokratikus alternatíva hiányában testesül meg, szemben az arra irányuló fasiszta és kommunista politikai kísérletekkel, hogy a „szociotechnika” modern eszközeivel teremtsenek meg egy politikai és nem-szabad közösséget, amire a Nyugat liberalizmusa nem képes. Foglaljuk össze Mannheim fontos kiindulópontjait:

– Minden társadalom „a tudás közösségén nyugszik..., amely elsődlegesen a megélésnek a tudatalattiban előkészített közössége” (Mannheim 1969: 29). Ilyen alapvető, életvilágbeli integráció nélkül a társadalmak szükségképpen a „káoszba” vagy „barbárságba” süllyednek.⁵

– A modern világ szétrombolta ezeket az egykori (keresztény-nyugati) közösségeket, úgyhogy ma a „közösségesedést” (Vergemeinschaftung) tudatosan és politikailag kell előmozdítani. „A tömegettársadalomban a közösségi szellem nem fejlődik ki spontán módon; ehhez tudatos irányításra van szükség”, mivel „a nagytársadalomban szükségszerű a gazdasági, szociális és morális szektor tervezése” (Mannheim 1970: 28).

– A liberalizmus mint a nyugati kapitalista-polgári társadalmak domináns ideológiája elvileg nem képes erre a feladatra.

– A faszizmus és a kommunizmus képesek rá, de a szabadságnélküliség és az egyének elnyomása árán, mely árat Mannheim nem hajlandó „megfizetni”.

– Szükség van tehát a modern társadalom tudatos – későbbi szóhasználattal „tervezett” – közösségesítésének (Vergemeinschaftung) politikai stratégiájára, amely alternatívát képez a faszizmussal, a kommunizmussal és a liberalizmussal szemben; ez a Mannheim által keresett „harmadik út” (Mannheim 1951: 13 skk) már fundamentális és végérvényes liberalizmus-kritikát előfeltételez.

A harmincas és negyvenes években a liberalizmus kritikája tovább élesedik és kiegészül a kapitalizmus kritikájával: „Ha szem előtt tartjuk a teljesen szabályozatlan kapitalista társadalom kaotikus állapotát, akkor egy dolog világossá válik: a társadalom pillanatnyi szervezete tartósan nem állhat fenn. Tudjuk, hogy a társadalmi káosz mindaddig rejtve maradhat, amíg nagyobb válságok nem lépnek fel... A világ időközben megtanulta, hogy belássa: az ilyen válságok nem véletlenek – a tömeges munkanélküliség és a háború a rendszer természetében rejlik. E két alapvető bajt ezért nem lehet tudatos, szisztematikus cselekvés nélkül eltüntetni a világból. Ebből szükségképpen adódik, hogy a *laissez faire* korszaka véget ért, és hogy csak tervezéssel kerülhetjük el a katasztrófát” (Mannheim 1970: 26, kiemelés az eredetiben).⁶ Vagy némileg másként kifejezve: „Szilárd ténynek tekintjük, hogy morális téren nincs választásunk a káosz és a börtön között, mert a *laissez faire* által fémjelzett demokratikus társadalminkban a morális konformitás minden eleme lassan veszendőbe megy, és eleddig nem találtatott ez ellen más módszer, mint egy egységes tudat oktrojálása diktatórikus indoktrináció útján” (Mannheim 1970: 32, kiemelés az eredetiben).

Ha Mannheim nagyon világosan bírálja is a kapitalizmus szociális és gazdasági problémáit, sem a diagnózisa, sem pedig terápiás javaslatai nem ezért érdemelnek különös figyelmet. Ezek a harmincas és negyvenes évek szociálreformer kritikájának fővonalán belül mozognak; ha alaposabban megnézzük, a kapitalizmus bírálata csupán a koncentráció és a monopólium, illetve az ebből eredő hatalomképződés kritikájának bizonyul (Mannheim 1979: 49 skk). Vagyis a bírálat éppúgy, mint a tudásszociológia ismeretelmélete, egy társadalmilag strukturálisan meghatározott, középosztályi előítéletet tartalmaz.

Ezzel szemben érdemes a „kommunitarizmus” címszava alatt folyó mai viták szemszögéből nézve is felidézni Mannheim gondolatait a normatív integrációnak a modernizációs folyamatból eredő válságáról. Amint már idéztük, Mannheim úgy véli, a „szociotechnikák”, speciálisan egy „értékeléspolitiká”, valamint az ösztársadalmi tervezés felhasználásával a „tömegetársadalom” megóvható a „káoszba” süllyedéstől. A „szabadság tervezésének” ez az aspektusa közvetlenül elvezet a fenyegető „káosz” demokratikus úton történő elkerülésével összefüggő problémákhoz.

„SIKERES ALKALMAZKODÁS” MINT A HALADÁS FELDOLGOZÁSÁNAK STRATÉGIÁJA

Mannheim a modernizáció folyamatát mindenekelőtt a tradicionális közösségek „szociális dezintegrációjának” és a „tömegetársadalmak” kifejlődésének folyamataként értelmezi, amiben Spencer és M. Weber tanai mérvadóak a számára: „Vizsgálódásunkban abból indulunk ki,

hogy a modern társadalom pusztán számszerű megnagyobbodása nehézségeink egyik fő okát képezi” (Mannheim 1970: 14, 15). Eltérően Tönnies racionalista elméletétől, melyben a „közösség” és a „társadalom” két absztrakt, történelmietlen integrációs modust alkotnak (Clausen – Schlüter 1991), Mannheimnél a „modern tömegtársadalom” időben követi a „tradicionális közösségeket”. A modernizációs folyamat empirikus és koncepcionális megragadása azonban Mannheimnél teljesen annak a „tömegről” folytatott civilizációkritikai és elitista vitának a hatása alatt áll, amelyet legutóbb Helmut König rekonstruált nagyon informatív és történetileg izgalmas módon (1992, különösen: 114 skk). A „tömegtársadalomról” folytatott diskurzusra az volt a jellemző, hogy az individuumoknak a hagyományos társadalmi kötelekekből való kioldásával összefüggő veszélyeket és szorongásokat rendkívül felnagyították és intenzíven eszeteltek, és pedíg egy olyan szellemi elit perspektívájából, amely fenyegetve érezte magát az elszabadult „tömegektől”. Ugyanakkor az „individualizálódás” és az „emancipáció” potenciálisan mindenki számára pozitív aspektusait úgy tekintették, mint ami csak egy kicsiny szellemi és művelt elit privilégiumát képezi és a vezetésre való elkötelezettségét igazolja. Ez az antidemokratikus félelem a „tömegektől” később oda vezet, hogy a demokrácia követelményéből nem marad több, mint a „demokratikus elituralom” (Bachrach 1970) elméletének participációellenes felfogása, amelynek az lesz a lényegi funkciója, hogy az elitek békés rotációjáról gondoskodjon. „Ha viszont egy új rendszer az elitek megsemmisítésével kezd, ezzel megsemmisíti az európai kultúra hagyományos értékeinek nagy részét is” (Mannheim 1951: 16). Tipikus ebben a felfogásban mindenekelőtt a társadalom feltételezett dichotomizálódása „tömegre” és „elite”, és ezzel együtt a tömeg sokféle társulásának és szociostrukturális tagolódásának az elhanyagolása. A „pluralizmus” elmélete e tekintetben arra hajlik, hogy empirikusan megragadja az „elszigetelődést” és „atomizálódást”, s ezzel az „anómia” állapotát, de nem nyújt normatív orientációt a demokrácia számára, amely viszont inkább „konszenzusra” és „homogenitásra” van utalva. Mannheim ha szociológusként természetesen észleli és tárgyalja is a társadalom csoportokra és osztályokra differenciálódását, a főként a harmincas-negyvenes évekből származó munkáinak uralkodó kordiagnosztikai hangnemére mégis a „nagy-társadalom” differenciálatlan képe nyomja rá a bélyegét. Mannheimre teljes mértékben áll az, amit König az ilyen gondolkodásmódra vonatkozóan összefoglalóan megállapít: „A tömeg azonban nemcsak az alak- és minőség nélküliek összessége. A belőle áradó fenyegetést a tömegelmélet képviselőinek szemében éppúgy összefüggésbe hozzák a nyomasztó számszerűséggel is, amikor róla beszélnek” (König 1992: 115). Nyilvánvaló, hogy a Mannheim által folyton használt negatív fogalmak, mint a „káosz”, a „diktatúra melegágya”, a tömegről folytatott vitának ebbe az összefüggésbe tartoznak: a „kötődés nélküli

tömeg” jelenti a tulajdonképpeni veszélyt a liberális demokratikus társadalom továbbélése számára. A tömeg elszabadulása mint a modernitásból fakadó morális és „szellemi dezintegráció” (Mannheim 1970: 14) következménye állandóan Damoklész kardjaként csüng a szellemi vezetésre hivatott művelt elitek feje felett. „A tömegviselkedésbe való visszaesés, a tömeg regressziója” Mannheim szerint „minden demokrácia számára fenyegetést jelent” (1970: 127).⁸ Az „egyenlődsdi nélküli kulturális színvonal tervezése” is kevésbé a művelődés általi emancipációt hivatott szolgálni nála, mint inkább egyfajta „gátat” kell képeznie; majd enyhítően hozzáfűzi: „a társadalmi kontroll mechanizmusainak koordinálása révén szembe kell szállnia a tömegtársadalom veszélyeivel, de beavatkozni csak intézményi és morális tévfejlődések esetén kell, amelyek kollektív kritériumok által definiáltak” (Mannheim 1970: 32). De ki gyakorolja a kontrollt, ki rendelkezik azzal a hatalommal, hogy definiálhassa a „tévfejlődéseket”, és miként is képzelendő el az ilyen beavatkozás, amely a „morális tévfejlődéseket” „társadalmi kontroll” útján korrigálhatná? Az elitista irány nyilvánvaló és nem igényel további kommentárt; mindenesetre már utal Mannheim demokrácia-felfogására.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy Mannheim számára a jelenkor alapvető válsága a szociális integrációnak a modernizációval járó szétrombolásában állt, együtt azzal a ténnyel, hogy a huszadik század közepéig erre a válságra csak diktatórikus, sőt „totalitárius” válaszkísérletek történtek a siker esélyével.

A politika Mannheim által megcélzott „megújulása” (1970: 88 skk) a „tervezés korszakában” éppen arra volt hivatva, hogy korrigálja a „laissez faire” rendszerében elkerülhetetlen „tévés alkalmazkodásokat” és a társadalmi fejlődést olyan irányba terelje, amelyben a tervezés elkerülhetetlen érvényesülése összeegyeztethető marad a demokráciával és az individuum cselekvő erőivel, „amelyek a szabadság ontológiai alapját alkotják” (Mannheim 1970: 148).

Az „alkalmazkodás” terminusa, mely Mannheim írásaiban fontos helyet foglal el, két síkra vonatkozik: egyszer arról van szó, hogy a modern társadalmak miként alkalmazkodnak az objektív fejlődés eredményeihez, így például az „eltömegesedéshez” vagy a vallási kötődések elvesztéséhez; másszor pedig az egyének funkcionálisan szükségszerű alkalmazkodásáról van szó a mindenkori rend kereteihez, ami állítólag egyedül óvhat meg a káosztól.⁹ Ez a kettős „alkalmazkodás” egy alig rejtett szociológiai-történetfilozófiai fatalizmus kifejeződése, amely a húszas évek végén jelent meg a korábban inkább idealista-aktivista – „vasárnapi körös” (Karádi: 1985) hangulatú – Mannheim írásaiban. Ebben egy „tragikus” magatartás rejlik: alkalmazkodás a dolgok elkerülhetetlen menetéhez, miközben menteni próbáljuk a menthetőt, de már anélkül az igény nélkül, hogy tervszerű-tudatos praxis révén alakítanánk a történelmi fejlődés menetét. Legkésőbb a húszas évek vége óta ebben újabb alapvető különbség

mutatkozik a dialektikus-materialista vagy tágabb értelemben marxista történelemfelfogáshoz képest, melynek tekintetében a Mannheimnél oly általános tervezés-gondolat nem szabad, hogy félrevezessen bennünket.

A SZABADSÁG SZOCIOTECHNIKAI MEGMENTÉSE

Nem általában a szociotechnikák elkerülhetetlen felhasználása fenyegeti a szabadságot, hanem alkalmazásuk specifikus módja és célja a fasiszmusban és a kommunizmusban. Mannheim szerint a szabadság csak akkor menthető meg, ha az eddig a „laissez faire” elv szerint koordinált nyugati demokráciákban sikerül a szociotechnikák tervszerű felhasználása csaknem valamennyi társadalmi területen; ez lenne az, amit a nyugati társadalmak, mint fentebb már idéztük, „megtanulhatnának a totalitárius államtól” (Mannheim 1958: 302). A „politika megújítása” következőképp először is a szűkebben vett politikai rendszer belső intézményi reformjaira vonatkozik (Mannheim 1970: 88). Ezenkívül azonban az a tágabb értelme is van, hogy az eddig az állam és társadalom liberális szétválasztásával adott modellel szemben a politika szerepének és helyének összességében is meg kell változnia.

A mai világban minden politika, az állam mindenütt jelenvaló és a nyilvános felelősség az egész társadalmi struktúrát átszövi. A szabadság nem azt jelenti, hogy tagadjuk ezt a kölcsönös áthatást, hanem hogy rögzítjük legitim hatókörét minden területen, határt szabunk neki és döntünk az áthatás módjáról, végül pedig megőrizzük a nyilvánossággal szembeni felelősséget és a döntések közös ellenőrzését” (Mannheim 1970: 41).

A társadalom ilyen általános átpolitizálásának mindamelllett két, nem egyenlő súlyú komponense van: egyrészt a szociotechnikák tervezett alkalmazása, másrészt ennek az alkalmazásnak a demokratikus ellenőrzése az összes társadalmi területen. A politika Mannheimnél, anélkül, hogy tudatában lenne e problémának, kettéválik: egyfelől egy felülről kiinduló, kormányzati, technokratikus, manheimi értelemben mindennekfelett racionális problémamegoldássá, másfelől pedig egy alulról szerveződő, pusztán ellenőrző és legitimáló demokratikus folyamattá. Ebben ismét elitista demokráciaértelmezése csapódik le, amelyet Josef Schumpeter¹⁰ csaknem ugyanebben az időben „realisztikusnak” nevezett el (Schumpeter 1950: 427 skk), s amely a politikatudományban a „demokratikus elituralom elmélete” (Bachrach 1970) néven honosodott meg. Ez az elmélet és gyakorlat a demokráciát a kormányzó elitek toborzására és legitimációjára korlátozza. A demokratikus jelzőre azon az alapon formál jogot, hogy az elitek kiválasztása „szabad verseny” keretében és csak korlátozott időre történik.

Az úgynevezett szociotechnikák lényege és funkciója Mannheimnél kifejezetten összefügg a „tömegtársadalom” problémáival. A fogalom Mannheim szerint átfogja „az emberi viselkedés befolyásolásának

összes módszerét, amelyek arra irányulnak, hogy hozzáidomítsák azt a fennálló társadalmi interakciós és szervezeti mintákhoz” (Mannheim 1970: 15). A hozzáidomítás módszere Mannheim szerint lehet ugyan „demokratikus vagy autoriter”, eszközei megválasztásában terjedhet a neveléstől a diktatórikus erőszakig, döntő célja azonban mindig az egyének idomítása és ellenőrzése, amely nélkül elszabadulna a „tömegtársadalom” káosza. Ebben áll a totalitárius rezsimek Mannheim által nyíltan elismert teljesítménye, aminek a demokratikus alternatíváját kívánja kifejleszteni. Marx dialektikus módszerében való iskolázottsága ismeretében, valamint tekintettel a tudásszociológia későbbi, az interakcionista és etnometodológiai társadalomelmélet jegyében megtett fejlődésére, egyenesen feltűnő az az egyoldalúság, ahogyan Mannheim az individuum és az intézmények viszonyát leírja és tárgyalja. Berger és Luckmann nyelvén szólva, Mannheim teljesen a társadalmi normák internalizálásának problémájára koncentrál, amelyek szükségesek a társadalmi integrációhoz, elhanyagolja viszont az „externalizációnak” (Berger–Luckmann 1970: 139) éppen praxis-filozófiai és demokrácia-elméleti szempontból fontos dimenzióját, amelyben az emberek ténylegesen a saját „objektív” valóságuk teremtőiként és potenciálisan tudatos alakítóiként lépnek fel.

Feltűnő az is, ahogy Mannheim szóhasználatában – a „Szabadság és tervezett demokrácia” megfelelő VI. fejezetcímétől kezdve – a demokrácia fogalma szorosan az „ellenőrzés” fogalmához kötődik. A „kormányzat demokratikus ellenőrzését” Mannheim nemcsak az „újabb keletű képviseleti demokráciák” döntő lényegének tekinti, hanem – ellentétben az ókori kutatás szokásos megállapításaival (Hansen 1991; Meier 1970) – a régi Görögországra és Rómára is visszavetíti. Azonban, még ha eltekintünk is a modern képviseleti rendszer e problematikus genealógiájától, akkor sem minősíthető a kormányzat kontrolljának kétségtől mentes fontos aspektusa a demokrácia lényegének, hanem legalább olyan mértékben figyelembe kell venni az egyéni szabadság és önkormányzás normatív vonulatát, vagy más kifejezéssel a participáció komponensét is. Még ott is, ahol Mannheim ezt megemlíti, sohasem ezek normatív önértéke kedvéért teszi, hanem alárendeli őket a közösségi integráció és a politikai rendszer nagyobb problémamegoldó kapacitása funkcionális szempontjainak.

De a demokráciáról frott fejezetekben is uralkodó marad a „tömegről” folyó vita háttérszövege: „A gépi kultúrában a demokrácia igényli a tömegek politikai képzését, hogy fogékonyabbá váljanak a demokrácia veszélyeinek megértésére. A szocialistáknak, konzervatívoknak, liberálisoknak és más demokratikus pártoknak, különbségeiktől függetlenül fel kell ismerniük, hogy közös ellenségük nem a felvilágosult tömeg, hanem a demagógok által kihasznált és feltüzelt csöccselék. A demokrácia legveszélyesebb ellenségei... azok, akik arra törekednek, hogy megbuktassák a demokratikus kormányzati rendszert mint a jogszerű változás eszközét, és a csöccselék segítségével egy zsarnokságot hozzanak létre” (Mannheim 1970: 118). Mármost ki is kételked-

nék abban, hogy a demokratikus kormányzatra nézve fenyegető az ilyen veszély? A lényeg az, hogy milyen stratégiával készüljünk ellene. Mannheim sémája kifejezett és világos: a pozitív alternatívát a felvilágosult tömegek és a felvilágosult, azaz önkorlátozó és egymással békésen konkuráló elitiek adják, a negatívát, a barbárságot pedig a tömeg mint csőcselék, plusz a demagógok. Ami fontos e sémában, az az állandóság: a tömeg és az elit(ek) ellentétének örökössé tétele. Az ilyen konstrukció azonban már a benne rejlő előzetes döntés folytán is, a pillanatnyilag demokratikus forma ellenére, mindig magában hordozza „a tömegviselkedésbe való visszaesésnek”, „a tömegviselkedés és tömeggondolkodás irracionális kitéréseinek” veszélyét (Mannheim 1970: 118); azt is mondhatnánk, hogy ennek a politikaelméletnek az egész konstrukciója mást sem szolgál, mint a tömegetől való félelem tematizálását. Mannheim megszállottan tartotta magát saját figyelmeztetéséhez: „Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy az áthagyományozott rend minden további előrejelzés nélkül hirtelen időleges káoszba válhat át, mihelyt a társadalmi élet alapvető hagyományai már megváltoztak a felszín alatt, aláásva az épületet, amelyben élünk” (Mannheim 1958: 303). Tekintettel Mannheim személyes tapasztalataira, ki vetné a szemére ezt a megszállottságot? Bírálatusunk tárgya nem a demokrácia mindig is kényes alapjainak szükségszerű bizonytalansága, amelynek már a gondolatát is elhárítják a nyugati demokráciák „status quo”-jának mai magabiztos képviselői, hanem a manheimi megoldások tekintélyelvű és elitista módja.

Mannheimnek a képviseleti demokrácia részleteiről, a választásokról, a pártok versengéséről stb. adott leírásai konvencionális jellegűek, és még az angol kétpártrendszer idealizálásában is, egybecsengenek J. A. Schumpeter általa is ismert elemzéseivel¹¹, akit ebben az összefüggésben érdekes módon mégsem idéz.

A „demokratikus elit-uralom” ismert koncepciójától Mannheim csupán „egy új intézményről” való elgondolásában tér el. Az eltérés jelentéktelen ugyan, mégis jellegzetes; a több helyütt röviden tárgyalt új intézménnyel ki akarta egészíteni a parlamenti demokrácia szokásos intézményeit. Mannheim idevágó gondolatai egyenetlenek és szervezeti vonatkozásban homályosak; egyszer „egy testületről... egyfajta papságról” szól, másszor az egészet egy „legfelsőbb bírósághoz”, vagy éppen egy „papi rendhez” hasonlítja (Mannheim 1958: 165; 1970: 132). Az intézmény formájánál világosabb a funkciója: „demokratikus államban tekintélyes, független férfiak egy pártokfölötti grémiumának” kell előmozdítania az „integráció folyamatát”, akik „a közösségen belüli különböző szociális és szellemi áramlatokat reprezentálják”, s akik „a tervezés korában az integráció szükségszerűségét a legmagasabb szinten hangsúlyozzák” (1970: 132). Kétféle értelemben is kézenfekvő itt Carl Schmittre gondolnunk, egyrészt parlamentarizmus-kritikája miatt, amelyet Mannheim részlegesen átvett, másrészt az „alkotmány őrének” alakját idéző kicsengés miatt. Igaz, hogy a fenti megfogalmazás ellenére Mannheim nem jogászai testületként fogja fel

ezt a pluralisztikus konfliktusok alól kivont ítélőszéket, és nem is tekinti a szuverenitás végső letéteményesének. Csupán az derül ki ismét, hogy milyen labilisnak tartja Mannheim a parlamentarizmus egészét, a procedurális (szabályozott eljárásokon nyugvó) demokráciát, s mennyire itt is a normatív integrációra és konszenzusra szegezi a tekintetét. A modernség pluralizmusa – Schmittől eltérően – Mannheim számára nem jelenti ugyan a politikai és ideológiai főellenséget, de némi egyoldalúsággal szemléli a belőle fakadó integrációs problémákat, amelyekkel a modern demokráciának szembe kell néznie. Ez a fontos és a mai demokrácia szempontjából is változatlanul kritikus aspektus Mannheimnél csak a „tömeg-vitával” összekapcsolódva töltődik fel antidemokratikus tartalommal.

A másik és még fontosabb eltérés ismét visszavezet a jelenkor válságáról adott manheimi diagnózis kiindulópontjához. Ehhez, amennyire látom, a második világháború után is változatlanul ragaszkodott, nevezetesen a modernizációs folyamat által szétrombolt politika-előtti és életvilágbeli közösség feltevésehez, „amely a szokásokban és öntudatlan értékelésekben gyökerezik. Enélkül a demokrácia nem maradhat fenn, mert a demokrácia tisztán intellektuális értelmezése a konszenzus legelemibb feltételeit sem elégíti ki” (Mannheim 1970: 113).

Ez a Mannheim számára központi tétel mármost látszatra ellentmond azoknak a korábban kinyilvánított interpretációknak, miszerint Mannheim célja egy intellektuális elit létrehozása lenne, amely az ideológiakritika és a tudományosan megalapozott szociotechnika racionalizáló erejével összeegyeztetné a tervezést, a demokráciát és a szabadságot. Alaposabban szemügyre véve azonban e látszólagos ellentmondást, ismét a „tömeg-vita” alapját képező manheimi dichotóm séma oldja fel. A demokratikus integrációt létrehozó döntő fontosságú szociotechnika ugyanis Mannheim szerint – ellentétben a fasiszta és részben a kommunista módszerrel – a képzés és a nevelés. „Egy átgondolt demokratizálásnak nemcsak a magasabb képzéshez való hozzáférés kvantitatív aspektusára kell figyelnie, hanem emellett a képzés tartalmát is gondosan mérlegelnie kell” (Mannheim 1970: 84) – ez pedig az elit és a „tömeg” számára, figyelembe véve a tudatos közösséggé formálás szempontját, mást és mást jelent.

„Az új uralmi elit integrációjára irányuló tanterv velejét a klasszikus-antik irodalom újrainterpretálása helyett éppenséggel a társadalomtudományi oktatás képezheti” – állapítja meg egyfelől Mannheim (1970: 85). Ennek kell a jövődő funkcionális elitjét arra képesítenie, hogy tudományos alapon, osztársadalmi méretekben érvényt szerezzen a racionális társadalomtervezésnek. Erre az elitre kell gondolnunk akkor is, amikor Mannheim patetikusán követeli: „A valódi demokrácia a racionális tudománnyal kapcsolódik össze”, vagy amikor „további aktívumként” említi fel azt „a lehetőséget, hogy a demokrácia eszméjét hatékony szociotechnikák segítségével valósítsák meg” (Mannheim 1970: 61, 62). A demokrácia és a tudomány összekapcsolo-

lásának módjára utal az alábbi megjegyzése is: „Az individuális és csoport-versengés uralta tervezetlen társadalom jelenlegi átalakulása tervezett társadalommá szükségessé teszi a vezetők kiválasztásának egyre szisztematikusabb formáit... Ez a változás magában foglalja majd a kívánatos személyiségjegyek és képességek objektív mérésére szolgáló tudományos módszerek fejlődését is” (Mannheim 1970: 77). Ezt a pozitívnak tartott fejlődési perspektívát ugyan Mannheim anynyiban korlátozza, hogy kivonja alóla a politikát, mint „a vezetésért folyó reális harcot... és nyilvános konkurenciát”, vagyis a politikának ezt az aspektusát a tervezett demokráciában sem tekinti racionalizálhatónak¹², tekintettel a politika természetére; de a demokratikus részvételi testületek mélyen tagolt rendszere a társadalmi élet valamennyi funkcionális területén – a gazdaságot is beleértve – szerinte csak profitálna a fenti változásokból.

Ez persze egyike azoknak a pontoknak, ahol – a személyi rekrutáció aspektusában – teljes mértékben felszínre tör a demokrácia és tervezés feszült viszonya, amely felett Mannheim mindig elsiklik. A vezetői elitnek a teljesítmény, kvalifikáció, vagy bármiféle más, objektíve mérhető mérce és ismérv szerinti szelekciója tipikusan antidemokratikus fenntartást jelez a „demosz” kevésre becsült ítélőerejével szemben. Már az athéni fejlődés bizonyos szakaszaiban is, amikor minden közhivatalt sorsolás vagy választás útján töltöttek be, mégpedig a személyi uralom elkerülése céljából igen rövid időre és állandó rotációval, a város biztonságáért felelős „sztratégoszok” kivételt képeztek ez alól (Hansen 1991). A túlélés kérdéseiben tehát a demokratikus elvnek a háttérbe kellett lépnie.

Mannheim számára a tervezett demokrácia megvalósítása szintén a túlélés kérdése volt, igaz, hogy nem külső ellenség fenyegetése okán, mint Athénban, hanem a belső fenyegetésre való tekintettel; a tervezés és a demokrácia összekapcsolása lenne szerinte az egyetlen lehetőség, hogy a „laissez faire” társadalmát megmentsük a káosztól, s amit ez jelent, a „tömegviselkedés és tömeggondolkodás” esztelenségétől.

A „felvilágosult tömeg” létrehozását megcélzó képzési programot szükségképpen másként kell megfogalmazni. A rendelkezésre álló tudást „a különböző társadalmi csoportok számára eltérő módon kell felkínálni... A demokratizálás nem jelenti szükségszerűen minden különbség megszüntetését a lefelé nivellálás révén” (Mannheim 1970: 206), hangsúlyozza mindegyre, hiszen ez annak a „negatív demokratizációnak” a tudatos előmozdítását jelentené, amelyet ő éppen a tulajdonképpeni fő veszélynek tart az elkerülhetetlen „fundamentális demokratizálódás” során (Mannheim 1958: 48 skk).

A Mannheim-recepciókban gyakran elsiklottak afelett, hogy a „fundamentális demokratizáció” időközben jelszóvá süllyedt fogalmának Mannheimnél nincs normatív jelentése, hanem pusztán normatív státusza van. Nem többre utal, mint az egyre szélesebb rétegek növekvő bevonására, „a tömegek messzemenő aktivizálására” (Mann-

heim 1958: 51), amelyben mint kimutattuk, nem annyira esélyt lát, mint inkább a demokrácia fenyegetését.

Kurt Lenk a tudásszociológiáról a hatvanas években nyújtott, máig mintaszerű elemzésében Mannheim világszemléletét „tragikus tudatként” jellemezte: „végső soron előreláthatatlan *sorssal* és titokzatosan működő *hatalmakkal* áll szemben, amelyek meghatározzák a társadalmi és történelmi eseményeket” (Lenk, 1972: 13). Ez a „sors”, ez a minden társadalmi praxis és rendelkezés alól kivont fejlődés, amelyhez legjobb esetben „sikeresen alkalmazkodhatunk”, Mannheimnél nem más, mint a „tömegtársadalom” feltartóztathatatlan kifejlődése, a szellemi elitet fenyegető sajátos veszedelmeivel. Mannheim kísérletei, hogy e „tragikus perspektívából” kiindulva gondolja el a „szabadság tervezését”, némiképp arra a heroizmusra emlékeztetnek, amelyet Max Webernek tulajdonítottak. Ha Lenk óvatosan az „emigrációja előtti időszakra” korlátozta Mannheim mérsékelt republikánusként való politikai besorolását (Lenk 1972: 85), magam úgy vélem, hogy Mannheimnek ez a beállítódása az évek során egyre világosabban a demo- és szociotechnokrácia elitista változatának bizonyult.

JEGYZETEK

¹ Másként értékeli ezt a kritikai elmélet. Adornónál a manheimi tudásszociológia lényegi újításáról a következő lapidáris véleményt találjuk: „Nehezünkre esik komoly különbséget tenni a két lehetőség között, amelyet Mannheim a totális ideológiafogalom használatára ajánl...Az ideológiaelmélet szétesik egyfelől egy fölöttébb absztrakt, a szoros artikulációt nélkülöző totális elképzelésre, másfelől monográfikus tanulmányokra” (Adorno 1972: 472). Hasonló véleménnyel találkozunk Horkheimer korai Mannheim-kritikájában is (Horkheimer 1968: 302 skk). A kritikai elmélet és a tudásszociológia viszonyához összefoglaló igénnyel lásd Helmut Dubiel 1975.

² Mannheim maga is az *Ideológia és utópia* központi problémájának nevezi „a politikatudomány kérdésre adott pozitív választ” (1969: 6), amelyet meg is próbál a könyv leghosszabb, hatodik fejezetében megadni; ezt azonban a mű túlnyomóan szociológiai recepciójában inkább csak mellékesen tárgyalják.

³ Így véli R. Aron (1953: 80) is a manheimi tudásszociológiáról adott – egyébként figyelemreméltó – megsemmisítő bírálatában, mely „az egész vállalkozás értelmetlenségét” állítja.

⁴ Mannheim *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbruchs* című könyvéről írott recenziójában H. Marcuse (1935) a manheimi gondolatok csekély valóság-tartalmát kifogásolja.

⁵ A „káosz” Mannheimnél több, mint a „társadalmi rend” ellenfogalma; a harmincas és negyvenes évek írásaiban mindenütt jelen van. Míg a fasizmus a kommunizmus diktatórikus és totalitárius társadalmaira, tekintettel a Mannheim által elismert integrációs és rendteremtő teljesítményeikre, alkalmasint a „barbárság” értékfogalmát alkalmazza, a „káosz” az egykori liberális demokráciák fenyegető teljes dezintegrálódását jelenti.

⁶ Mannheim a maga pozícióját a harmincas években és egészen haláláig folyamatosan – ha itt-ott kevésbé szélsőségesen fogalmazva is – képviselte. A liberalizmuskritikához, a „laissez faire” végéhez és a szabályozás korszakához való átmenet kérdéséhez vö. még Mannheim 1958: 156, 25.

- ⁷ Mannheim felváltva beszél „nagy társadalomról” és „tömegtársadalomról”, anélkül, hogy ennek jelentősége lenne, hiszen aggodalmai nem az absztrakt nagyságból erednek, hanem a „tömegnek” olyan fogalmából, amely teljesen a König által rekonstruált, civilizációkritikai „tömeg-vita” jegyében állt.
- ⁸ „... Tudjuk a szociálpszichológiából, hogy az eltömegesedett ember könnyebben ki van téve mindenféle sugalmazásnak, kontrollálatlan ösztönkítőrésnek és pszichikai regresszióknak, mint a kis szervezetekben organikusán meggyökerezett és ezáltal megerősített ember” (Mannheim 1958: 71). Szemben a liberalizmussal, a modern diktatúrákban és a célul kitűzött szabályozott, de mégis szabad társadalomban mármost „az eltömegesedett ösztönök tudatos megszervezéséről van szó”. Míg azonban a fasiszta és kommunista országokban az „újfajta propagandaeszközöket” mint „új tényezőket az emberformálás folyamatában, egy primitív embertípus monopolizálja”, addig „a mi tudományunk szemszögéből az értelmiségi elitnek az a feladata, hogy megtermékenyítse és formálja a kulturális életet, és a társadalmi élet különböző területein eleven kultúrát teremtsen”; „mert a tömegek mindig olyan formát öltenek, amelyet a társadalom csúcsein álló alkotó elitek adnak nekik” (Mannheim 1958: 73, 95, 87).
- ⁹ „A politikai társadalomban a politika virtuálisan totálissá vált” (Greven 1990: 223).
- ¹⁰ Tekintettel az alapvető egyezésekre, szükség lenne Mannheim és Schumpeter kordiagnózisainak összehasonlító elemzésére. Schumpeter is meg van győződve a tervezés hosszú távú fölényéről (1950: 310 skk), szemben a „laissez faire”-rel, a piacgazdaság illetve a liberalizmus végével (Schumpeter 1950: 310, 213 skk). Csak az a meglepő, hogy alig vesznek egymásról tudomást (Mannheim 1970: 233; Schumpeter 1950: 27).
- ¹¹ Nem hiányzik az az utalás sem, hogy a demokrácia „morálkódexének lényegét” nem a demokraták valaminő meghatározott értékeiben kell látnunk, hanem „a módszerben, a demokratikus eljárásban” (Mannheim 1970: 112; a híres idézet Schumpeternél: 1950: 430).
- ¹² Ebben ismét azonos véleményen van Schumpeterrel, illetve az ebből a szempontból közös elődjüknek számító Max Weberrel.

HIVATKOZÁSOK

- Adorno, Th. W. 1972. Beitrag zur Ideologienlehre, In: *Gesammelte Schriften*. Bd. 8. Frankfurt am Main 456-477.
- Aron, R. 1953. *Die deutsche Soziologie der Gegenwart*. Stuttgart
- Bachrach, P. 1970. *Die Theorie demokratischer Elitenherrschaft*. Frankfurt am Main
- Berger, P. L.–T. Lckmann 1970. *Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissenssoziologie*. Frankfurt am Main
- Clausen, L.–C. Schlüter (Hg.) 1991. *Hundert Jahre „Gemeinschaft und Gesellschaft”* Opladen
- Dubiel, H. 1975. Ideologiekritik versus Wissenssoziologie. Die Kritik der Mannheimschen Wissenssoziologie in der Kritischen Theorie. In: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Heft 2., 223–238
- Greven, M. Th. 1990. Die politische Gesellschaft als Gegenstand der Politikwissenschaft. In: *Ethik und Sozialwissenschaften*, Heft 2, 223–228 und 255–261.
- 1993. Ist die Demokratie modern? Zur Rationalitätskrise der modernen Demokratie. In: *Politische Vierteljahresschrift*, Heft 3., 399–413
- Hansen, M. H. 1991. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*. Oxford
- Horkheimer, M. 1968. Die gesellschaftliche Funktion der Demokratie. In: *Ders., Kritische Theorie*, Band 2., 292–312.

- Karádi, É. 1985. Einleitung In: Vezér E. (Hg.): *Georg Lukács, Karl Mannheim und der Sonntagskreis*. Frankfurt am Main, 7–27.
- König, H. 1992. *Zivilisation und Leidenschaften. Die Masse im bürgerlichen Zeitalter*. Reinbek bei Hamburg
- Lenk, K. 1972. *Marx in der Wissenssoziologie*. Neuwied und Berlin
- Mannheim, Karl 1951. *Diagnose unserer Zeit. Gedanken eines Soziologen*. Zürich–Wien–Konstanz
- 1958. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbruchs*. Darmstadt
- 1964. *Wissenssoziologie*. Auswahl aus dem Werk, eingeleitet und herausgegeben von Kurt. H. Wolff. Neuwied am Rhein und Berlin
- 1969. *Ideologie und Utopie*. Frankfurt am Main (fünfte Auflage)
- 1970. *Freiheit und geplante Demokratie*. Köln und Opladen
- Marcuse, H. 1935. (Rezension.) In: *Zeitschrift für Sozialforschung*, 2, 269–271.
- Meier, C. 1970. *Entstehung des Begriffs „Demokratie“*. Frankfurt am Main
- Schumpeter, J. A. 1950. *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*. 2. erw. Aufl., Bern